

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

ULUSLARARASI
DENİZLİ ve ÇEVRESİ
TARİH ve KÜLTÜR
SEMPOZYUMU

Prof.Dr. Ayfer ÖZÇELİK
Yrd.Doç.Dr. Yasemin AVCI

EDİTÖRLER
Yrd.Doç.Dr. M.Yasar ERTAS
Yrd.Doç.Dr. Süleyman İNAN

Yrd.Doç.Dr. Yusuf KILIÇ
Arş.Gör. Selim PARLAZ

BİLİMİ EDEBİYAT

**PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ**

**ULUSLARARASI DENİZLİ ve ÇEVRESİ
TARİH ve KÜLTÜR SEMPOZYUMU
BİLDİRİLER**

**6-7-8 EYLÜL 2006
DENİZLİ**

2.CİLT

EDİTÖRLER

**Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK
Yrd. Doç. Dr. Yasemin AVCI**

**Yrd. Doç. Dr. M. Yaşar ERTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Süleyman İNAN**

**Yrd. Doç. Dr. Yusuf KILIÇ
Arş. Gör. Selim PARLAZ**

PA.Ü.FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ YAYINLARI: 1
SEMPOZYUM DİZİSİ: 1

ULUSLARARASI DENİZLİ ve ÇEVRESİ
TARİH ve KÜLTÜR SEMPOZYUMU
BİLDİRİLER

ISBN 978 – 975 – 6992 – 20 - 3 (2.C)
ISBN 978 – 975 – 6992 – 18 - 0 (TK)

Birinci Baskı:

Ocak 2007 DENİZLİ

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir; kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir

İsteme Adresi:

Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / KINIKLI - DENİZLİ

Tel: 0 258 213 72 82 – 213 40 30 Faks: 0 258 212 55 46 e-mail: denizlisempozyum@pamukkale.edu.tr

Baskı: Özkan Matbaacılık Ltd. Şti. • Tel: (0.312) 395 48 91 - 92

Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi

Fakülte Kitabevi Yayın Dağıtım Pazarlama Ltd. Şti.

Kutlubey Mah. 1004 Sok. No:15/B ISPARTA

(Hilmi Dilmen İlköğretim Okulu Karşısı)

Tel:(246)233 03 74 & 75 Fax: 233 03 76

e-mail: fakultekitavebi@yahoo.com.tr

**ULUSLARARASI DENİZLİ ve ÇEVRESİ
TARİH ve KÜLTÜR SEMPOZYUMU**

Onursal Başkanlar

Gazi ŞİMŞEK (Vali)
Nihat ZEYBEKÇİ (Belediye Başkanı)
Prof. Dr. Hasan KAZDAĞLI (Rektör)

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Hasan KAZDAĞLI
Prof. Dr. Halil İNALCIK
Prof. Dr. İlber ORTAYLI
Prof. Dr. Mübahat KÜTÜKOĞLU
Prof. Dr. Suraya FAROQHI

Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA
Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK
Prof. Dr. Necati İNCEOĞLU
Mimar Cengiz BEKTAŞ

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Hasan KAZDAĞLI
Prof. Dr. Sina AKŞİN
Prof. Dr. Bahattin AKŞİT
Prof. Dr. Sevgi AKTÖRE
Prof. Dr. İnci ARSLANOĞLU
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA
Prof. Dr. İsmail ÇETİŞLİ
Prof. Dr. Metin EKİCİ
Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN
Prof. Dr. Necdet HAYTA
Prof. Dr. Gönül İÇLİ
Prof. Dr. Mustafa KAFALI
Prof. Dr. Ruşen KELEŞ
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU
Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK
Prof. Dr. İnan ÖZER
Prof. Dr. Mehmet SARAY

Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU
Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN
Prof. Dr. İlhan TEKELİ
Prof. Dr. Metin TUNCEL
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
Prof. Dr. Mustafa Çetin VARLIK
Prof. Dr. İsmail YAKIT
Prof. Dr. Aysıl Tükel YAVUZ
Prof. Dr. Durali YILMAZ
Doç. Dr. Turan GÖKÇE
Doç. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ
Doç. Dr. Selahittin ÖZÇELİK
Doç. Dr. Nebi ÖZDEMİR
Doç. Dr. Hüseyin ÖZGÜR
Doç. Dr. Kadir PEKDAŞ
Doç. Dr. Saadettin SARI
Doç. Dr. Celal ŞİMŞEK
Yrd. Doç. Dr. Veysi AKIN

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARSLAN
Yrd. Doç. Dr. Yasemin AVCI
Yrd. Doç. Dr. Mithat AYDIN
Yrd. Doç. Dr. Yusuf BİLDİRİCİ
Yrd. Doç. Dr. Nergis BİRAY
Yrd. Doç. Dr. M. Yaşar ERTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Nevzat GÜNDAĞ
Yrd. Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Süleyman İNAN
Yrd. Doç. Dr. Kasım İNCE
Yrd. Doç. Dr. Zülal KELEŞ
Yrd. Doç. Dr. Yusuf KILIÇ
Yrd. Doç. Dr. Tahir KODAL
Yrd. Doç. Dr. Süleyman SOLMAZ
Yrd. Doç. Dr. Bilal SÖĞÜT
Yrd. Doç. Dr. İsmail ŞEN
Yrd. Doç. Dr. Turgut TOK
Yrd. Doç. Dr. Süleyman TÜZÜN

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK
Prof. Dr. Latif ELÇİ
Yrd. Doç. Dr. M. Yaşar ERTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Yusuf KILIÇ
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARSLAN
Yrd. Doç. Dr. Süleyman İNAN

Sekreteryaya

Yrd. Doç. Dr. M. Yaşar ERTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Turgut TOK
Arş. Gör. Selim PARLAZ
Arş. Gör. Ekrem KALAN
Arş. Gör. H. Hande DUYMUŞ

İÇİNDEKİLER

BİLDİRİ SAHİBİ

BİLDİRİ KONUSU

SAYFA

II. CİLT

I- DENİZLİ'DE YERLEŞİM ARKEOLOJİSİ VE KÜLTLER			1
1- Engin AKDENİZ	Beycesultan Son Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı Seramiğinin Güneybatı Yayılımı ve Kadıkalesi Kazıları		3
2- Bilal SÖĞÜT	Antik Dönemde Salbakos Dağı ve Kalıntıları		15
3- Zeliha GİDER	Tripolis'in Ana Caddesinde Müze Kurtarma Kazısında Bulunan Dorik Malzemeler		25
4- Francesco D'ANDRIA	Hierapolis (Pamukkale) Dün ve Bugün		32
5- Celal ŞİMŞEK	Laodikeia'dan Lâdik'e Denizli		38
6- Mustafa BÜYÜKKOLANCI	Laodikeia ve Hierapolis Hamamlarının Kazı Sonuçlarına Göre İki Kentin Son Dönemleri		51
7- Erim KONAKÇI- Bahadır DUMAN	Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında Kolossai		57
8- Mark WILSON	Rich Yet Lukewarm: Early Christianity in the Lycus Valley		68
9- Alan CADWALLADER- Michael TRAINOR	The Rise and Fall of the European Recovery of the Ancient Site of Colossae		73
10- Işın GÜNAY- Zehra SATAR- Erksin GÜLEÇ	Akhan İskeletlerinin Paleoantropolojik Açından İncelenmesi		80
11- Nizami ÇUBUK	Lykos Vadisinde Hades ve Apollon Kültürleri		86
12- Esengül AKINCI- Haşim YILDIZ	Menderes Vadisi'nde Bir Kefaret Merkezi: "Apollon Lairbenos Kutsal Alanı"		98
13- Hüseyin ÜRETen	Hierapolis (Pamukkale) ve Laodiceia (Goncalı-Eskihisar) Kentlerinde Tanrı Krallar: Attaloslar		105
14- Tunç SEZGİN Mehmet OKUNAK	Davulcutepe Mevkii'nde Bulunan Antik Yerleşim Üzerine İlk Bulgular.....		115
II- DENİZLİ'DE MİMARİ YAPI VE SANAT			131
1- Aysıl Tükel YAVUZ	Akhan		133
2- Kadir PEKTAŞ	Denizli Çevresindeki Türk Dönemi Tarihi Eserleri Üzerine		145
3- Mustafa BEYAZIT	Seyfeddin Kara Sungur: Anadolu Selçuklu Ucunda Bir Vali ve İmar Faaliyetleri		151
4- İbrahim BALIK - Hasan Hüseyin BAYSAL	Selçuklu Hoşgörüsü ve Bunun Denizli Çevresindeki Selçuklu Eserlerinde Yansımalar		159
5- Kasım İNCE	Tavas ve Çevresindeki Osmanlı Mimari Eserleri		164
6- Emel Emine Naza DÖNMEZ	Denizli-Tavas ve Çevresi Camileri Ön Araştırması		174
7- Ahmet ÇAYCI- Veysel AYTİN	Denizli-Yatağandaki Mimari Eserler ve El Sanatları		181
8- Saim CİRTİL	Denizli Türbeleri		195
9- Emine GÖRGÜL	Denizli Bölgesindeki Cumhuriyet Sonrası Kamu ve Sivil Mimarlık Örneklerinin Tartışılması		206
10- Kıvanç OSMA	Türk Resminin Renkli Siması İbrahim Çallı		216
11- Serap ÜNAL	Serinhisar Bardak Damlarında Üretilen Fonksiyonel Toprak Kaplar		219
12- Hulusi DOĞAN- İlknur DOĞAN	Nikfer Cloth As An Example of Our National Cultural Inheritance and Tacit Knowledge Relation		223
13- Kadir ÖZKAYA- Halil Erdem ÇOLAKOĞLU	Geleneksel Denizli Evlerinin Dekorasyonunda Kapı ve Pencerelelerinin İncelenmesi		228
14- Feryal Beykal ORHUN	Kayıbolan Bir Kültür Değerimiz Çal Ortaköy "Saray Evi" Duvar Resmi Süslemeleri		232
15- Rabia KÖSE Bahattin KÜÇÜK	Denizli'deki Geleneksel Yaşamın Geleneksel Mimariye Etkileri: "Fındık Sokağı Örneği"		237

16- Osman KUNDURACI	Denizli Serinhisar İlçesinin Eski Evleri.....	246
17- Nebi ÖZDEMİR	Denizli Kent Müzesi Projesi Üzerine Değerlendirmeler.....	255
18- Cengiz BEKTAŞ	Denizli'nin Geleceği.....	264
III- DENİZLİ VE ÇEVRESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ.....		273
1- Ceyhun Vedat UYGUR	Denizli Bölgesi Ağzındaki Arkaik Kelimeler ve Yapıları.....	275
2- Ayten ATAY	Denizli ve Çevresi Ağzlarında Geçen Eski Türkçe Kelimelerdeki Ses ve Anlam Özellikleri.....	285
3- Turgut TOK	Denizli ve Yöresi Ağzlarının Ses ve Şekil Bilgisi Özellikleri.....	296
4- Ali AKAR	Menteşe Bölgesi Ağzları.....	302
5- Nergis BİRAY	Kazak Şivesi ve Denizli Ağzında Kök Haldeki Benzer İdrak Fiillerinde Anlam Farklılaşmaları.....	307
6- Abdullah BAĞDEMİR	"Lâodikya" ve "Denizli" Kelimeleri Üzerine.....	314
7- Hülya SAVRAN	Tahsin Saygunışık'ın "İnanç Denizli Dolayı Kültür Dergisi"nde Türk Dili Üzerine Yayımlanan Görüşleri.....	335
8- Özgür Kasım AYDEMİR	Türk Halk Türküleri İçerisinde Denizli Türkülerinin Dilbilimsel Özellikleri.....	339
IV- ROMAN VE ŞİİRLERDE DENİZLİ VE DENİZLİLİ ŞAİRLER.....		349
1- İsmail ÇETİŞLİ	Kerim Aydın Erdem'in Şiirlerinde Yerel Renkler ve Çizgiler.....	351
2- Nesrin Tağzade KARACA	Nezihe Araz'ın Bakışından Anadolu Erenleri.....	356
3- Cengiz AYDEMİR	Cumhuriyet Döneminde Denizli'de Yaşamış Bir Hikâyeci ve Şair: Tahsin Saygunışık.....	363
4- Selma BAŞ	M. Sadık Aslankara'nın Romanlarında Denizli.....	369
5- Tahir ZORKUL	Muhterem Orhan'ın Şiirlerinde Denizli ve Çevresi.....	379
6- Süleyman SOLMAZ	Denizlili Hacı Osman Nuri ve Divanı.....	387
7- Muhittin ELİAÇIK	Denizlili Ali-Zâde Es'ad ve Mir'ât-ı Ferâiz'i.....	393
8- Tuncay BÜLBÜL	Klâsik Şiir Gelenegimizde Denizlili Bir Şair Nimefî ve Risale-i Kalemîyye Adlı Eseri.....	404
9- Ayşe YILDIZ	Bir Mevlevî Şair: Şeydâ.....	411
10- Fikret TÜRKMEN Adem ÖGER	Türk Çocuk Edebiyatında Denizlili Bir Yazar: Hasan Kallımcı.....	416
V- DENİZLİ'DE HALK KÜLTÜRÜ.....		421
1- Çağlayan Kovanlıkaya ERGİN	Halk Kültürü Öğeleri Türküler ve Manilerde Denizli İlinin Sosyal ve Kültürel Yapısı.....	423
2- Ayşe DUVARCI	Denizli Türkülerinin Anlatım Özellikleri ve Bunların Mizah Yöntemleri Bağlamında Değerlendirilmesi.....	431
3- Meltem Cingöz SANTUR	Denizli Evlenme Geleneklerinin Değerlendirilmesi.....	436
4- Ayşe AKMAN	Denizli İlinin Bazı Yerlerinde Halk Takvimi ve Meteorolojisi.....	443
VI- DENİZLİ'DE DOKUMACILIK-GİYİM-KUŞAM.....		453
1- Günay ATALAYER	Dünya Kültür Mirası Buldan'da Dokumacılık.....	455
2- Kubra ALİYEVA	Denizli ve Azerbaycan Kilim, Zili ve Halıların Benzer Özellikleri (Motivlerin Sembolleri).....	464
3- Habibe KAHVECİOĞLU Zeki AKAKÇA	Beyağaç İlçesi Uzunluk Köyü Kolan Dokumacılığı.....	472
4- Sedef ACAR	Geleneksel Dokuma, Tasarım ve Tanıtım Üçgeninde Kızılcaölük Dokumaları.....	483
5- Bahriye YALÇINKAYA Nesrin KACAR	Cumhuriyet Döneminden Günümüze Denizli İli Geleneksel Erkek Giysileri.....	490
6- Gülcan Batur ERCİVAN	Tavas ve Çevresinde Üretilen İğne Oyaları ve Günümüzdeki Durumu.....	498

VII- DENİZLİ'DE SOSYAL YAPI.....	501
1- S. Evinç TORLAK	Migration Urbanization and Becoming Urbanized Of Denizli..... 503
2- Metin ÖZKUL	Ailenin Oluşumu Sürecinde Evlilik Kurumunun Sembolik ve Seromonik Özellikleri (Denizli'nin Bazı Yerleşim Birimleri Örneği)..... 509
3- Mustafa GÜLTEKİN	Denizli Şehrini Anlamaya Çalışan Son Yıllardaki Sosyal Bilim Tezlerinin Bazılarının Kısa Bir Tanıtımı ve Kritiği..... 519
4- İnci Kayhan KUZGUN Yusuf ÖZEL	Denizli İlinde Kadının Ücret Karşılığı İşgücüne Katılımı..... 528
VIII- DENİZLİ'DE YEREL EKONOMİ VE DOĞAL KAYNAKLAR.....	537
1- Ayfer ÖZÇELİK	Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı..... 539
2- Sabahat Bayrak KÖK	New Power Field For the Development of Entrepreneurship: Women Entrepreneurs 549
3- Levin ÖZGEN	Bölgesel Planlamanın Yeni Sorunları; Türkiye/Denizli Örneğinde Gözlemler..... 559
4- Hüseyin ÖZGÜR	Denizli Ekonomisinin Durumu Ve Gelişimine İlişkin Farklı Açıklamalar..... 565
5- Metin ÖZASLAN	Denizli'nin Kalkınma Sürecinin Tarihsel Aşamaları: Birikimsel Bir Süreç Olarak Yerel Kalkınma..... 579
6- Özlem Yıldırım KOCABAŞ	Türk Kooperatifçilik Tarihi İçerisinde Denizli'nin Yeri (1923-1950)..... 596
7- Şaban KÖK	20. Yy. Denizli Yöresi Su Değirmenleri 603
8- Adnan ESKİKURT Erol KAPLUHAN	Denizli'nin Termal Kaynakları..... 615
9- Ali GÖKGÖZ	Denizli İli Jeotermal Sahalarından Yararlanmada Bugünkü Konum ve Geliştirilebilirlik Üzerine Genel Bir Değerlendirme..... 625
10- Mehmet Akif CEYLAN	Sakızcılar Şelalesi (Denizli)..... 636

HIERAPOLİS (PAMUKKALE) VE LAODİCEİA (GONCALI- ESKİHİSAR) KENTLERİNDE TANRI KRALLAR: ATTALOSLAR

GODS-KINGS IN HIERAPOLIS (PAMUKKALE) AND LAODICEIA (GONCALI-ESKİ HİSSAR) CITIES: ATTALIDS

Hüseyin Üreten*

Özet

İnsanları tanrılaştırma fenomeninin tarihi çağlar içindeki ilk örnekleri "Eskibati"nın Hellen ve Roma dünyasından çok daha köklü bir geçmişe sahip "Eskidoğu"nun en eski uygarlıkları Mısır ve Mezopotamya'da tanrı-kral anlayışıyla karşımıza çıkmaktadır.

Bununla birlikte, Eskidoğu uygarlıklarındaki bu tanrı-kral anlayışının batıda önce Hellen dünyasına sonra da Roma dünyasına ilham kaynağı olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Söz konusu gerçek, özellikle Hellenistik Devir'de – siyasal açıdan Batı'nın Doğu'ya taşması ya da Doğu'ya doğru genişlemesinin sonucunda – kendisini çok yalın bir şekilde göstermiştir.

Bu konuda bir örneğimiz de Hierapolis ve Laodiceia kentlerindeki Attaloslar'dır.

Abstract

The first examples of the phenomenon of deification of man during the historical ages present themselves in the form of the god-king concept of the civilisations of Mesopotamia and Egypt which are the two oldest civilisations of the Ancient East which itself has a far more rooted past than the world of Hellen and Rome of the Ancient West.

It is furthermore an undeniable fact that this concept of the god-king in the civilisation of the Ancient East has been a source of inspiration first for the world of Hellen and later for the world of Rome.

These features can be clearly observed in the period when, in the (Late) Hellenistic age, the West politically spilled over or expanded to the East.

One example for this are the Attalids in the cities of 'Hierapolis and Laodiceia'.

Küçük Asya'nın Phrygia bölgesindeki Hierapolis ve Laodiceia kentlerinin tanrılarına ait geleneksel kültürleri içinde Attaloslar'a da bir yer bulmaları "Hellenistik Kral Kültü" ile ortaya çıkan din-siyaset ve iktidar arasındaki ilişkilerle ilgili beklentilerimizi ve bu bildirinin konusunu oluşturmaktadır.

Hellen dünyasında kralın tanrılaştırılması, Hellenistik toplumların oluşumu ile ilgilenen bizler için özel bir önem taşımaktadır. Bu nedenle ilgi alanımızdaki Hellenistik Dönem Pergamon Krallığı, 'Hellenistik Kral Kültü'nü incelemek için mükemmel bir fırsat sunar.

Alan çalışmaları, tarihsel, sosyal ve kültürel bağlamlara gereken özenin verilmesini mümkün kıldığı için değerlidir. Roma'nın Anadolu'da yapmış olduğu ilk yeminli antlaşma olan Apameia Barışı (İ.Ö.188) sonrasında yapılan düzenlemelerde yaklaşık 173.000 km²'lik bir alana yayılan Pergamon Krallığı'nın ulaştığı geniş sınırlar nedeniyle, tek bir bölgede yani bugünkü Denizli ve çevresine denk düşen Phrygia¹ bölgesinin Hierapolis (Pamukkale) ve Laodiceia (Goncalı, Eskişehir) kentleri üzerinde yoğunlaşmayı hedefliyorum. Bölgedeki siyasi örgütlenmenin temel birimi 'site' (kent) ve geçerli dil ise 'Grekçe' dir.

Amacımız açısından Hierapolis ve Laodiceia kentleri kültürel ve ekonomik açıdan türdeş bir bütünlük kurmuş gözükmektedirler. Söz konusu iki kent de Büyük İskender (İ.Ö.336–323) ile Augustus (İ.Ö.31–İ.S.14) arasında geçen Hellenistik Dönem'in üç yüz yılında önce buldukları yerde egemen olan Suriyeli Seleukoslara, daha sonra Pergamonlu Attaloslara ve nihayet Roma'ya bağlanmışlardır.

Attaloslar kültürünü ele alırken ortaya çıkan bir dizi sorunu da burada kısaca tartışmak isterim. Bu sorunlardan biri 'kaynaklar' diğeri ise krallık kültürünün yorumlanmasındaki 'yöntem' sorunlarıdır.

Bu konuda yapılacak bir çalışma şüphesiz öncelikle antik kaynaklar çerçevesinde ele alınmalıdır. Konuyla ilgili her türlü antik kaynak mevcut olmalıdır. Yani tanrılaştırılan kimse için tahsis edilmiş bir tapınak ya da sunak konunun arkeolojik; bu sunak ya da tapınağın bir sikke üzerinde betimlenmesi konunun numizmatik; bu tapınağın üzerindeki veya kült heykelindeki yazıt konunun epigrafik; bu tür yapılar hakkında ya da kült çerçevesinde yapılan etkinlikler gibi çeşitli konularda bilgi veren antik yazarlar da konunun filolojik yönünü oluşturmaktadırlar.

Ne yazık ki, insanların tanrılaştırılması konusunda kitap yazmış bir antikçağ yazarı bulunmamaktadır. Bu nedenle antikçağ yazarlarının çeşitli konularda yazmış oldukları eserlerin bu fenomenle ilgili kısımları değerlendirilecektir. Ayrıca konumuzla ilgili modern kaynaklar da kesinlikle göz ardı edilmeyecektir.

* Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. hureten@adu.edu.tr.

¹ Günümüzde yaklaşık olarak Ankara, Afyonkarahisar ve Eskişehir illerinin tümünü; Konya, Isparta ve Burdur illerinin kuzey, Kütahya ilinin ise batı bölümünü kapsayan klasik Phrygia genel olarak, doğuda Kappadokia, sonraları Galatia; güneyde Lykaonia, Pisidia bölgeleri, Kabalis, Milyas ve Kibyatis yöreleri; batıda Mysia, Lydia, Karia; kuzeyde de Bithynia ve Paphlagonia bölgeleriyle komşudur. Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara 2001, s.195vd; Kolaylıkla çizilebilen bu genel şemaya karşılık bölgenin kesin sınırlarını saptamak oldukça güçtür. Antikçağın ünlü tarihçisi ve coğrafyacısı Strabon ise Phrygia kentlerini Büyük Phrygia ve Küçük Phrygia ya da Phrygia Epiktetos olmak üzere iki bölüme ayırmaktadır; Strabon, *Geographika* XII.8.12-13.

Bu bağlamda Pergamon Krallık topraklarında Hellenistik Kral Kültü'nün incelenmesi için eldeki kaynaklar yeterlidir. Ancak, başlıca arkeolojik ve epigrafik olmak üzere çok sayıda buluntu olmakla birlikte zaman ve coğrafya içinde oldukça dağınıktır: Örneğin zaman açısından Pergamon'un İmparatorluk Dönemi'ne ait yazıtlardaki yığılmaya karşın Hellenistik Dönem'de yazıtlar biraz daha sınırlıdır.² Coğrafi açıdan ise kaynaklar Pergamon Krallığı'nın başkenti ile birlikte hemen her yere dağılmış bir durumdadır. Ancak, bildirinin odak noktasını oluşturan Hierapolis ve Laodiceia kentlerinde Attaloslar Kültü'ne ilişkin çok az sayıdaki arkeolojik ve epigrafik buluntu hariç başka malzeme bulunmamaktadır. Bu nedenle, eldeki kaynakların külte yönelik kişisel tutumlara ilişkin can alıcı bir bilgi kaynağından yoksun olduğumuz düşünülebilir. Ancak, sorunla başa çıkabilmek için külte ilişkin farklı bölgelerden derleyebildiğimiz buluntulardan yararlanarak olabildiğince doğru bir çözümleme yoluna gidilmiştir.

Kaynakların güçlü ve zayıf yönleriyle ilgili bilgileri bu şekilde özetledikten sonra krallık kültürünün nasıl yorumlanacağı sorununa değinmek isterim. Ritüellerin nasıl yorumlanacağına ilişkin farklı bakış açıları vardır. Ben, krallık ritüellerini sadece krallara verilen bir dizi 'sunu' olarak değil yapısı gereği kralların konumunu tanımlayan birer dizge olarak görüyorum. Sorunun çözümü aslında tarihin tuttuğu parlak ışıktaki aranmalıdır. Yani Hellenistik dönemin mevcut şartlarını belirlemek, farklı Hellenistik monarşiler arasında Attaloslar'ın ayırt edici özelliklerini açığa çıkarmak ve Hierapolis ile Laodiceia kentlerinde 'Attalos Kral Kültü'nün 'Tanrısal Kült' ile olan ilişkisinin anlamını tam olarak değerlendirmektir.

Bu gözlemlerden sonra İ.Ö.334'den 31'e kadar devam eden ve modern tarihçiler tarafından 'Hellenistik Devir' olarak nitelenen döneme geçebiliriz. Büyük bir dünya devleti kurup, bir varis tayin etmeden İ.Ö.323 yılında Babil'de ölen İskender'den sonra yaklaşık kırk yıl, önde gelen Makedon generalleri bu büyük mirası kontrol etmek iddiasıyla birbirlerine karşı çok şiddetli savaşlar verdiler (İ.Ö.323-280). Ardılları-Diodoklar'ın geniş Makedonya İmparatorluğu'nu bölerek yönetmeleriyle söz konusu dönemde -Yunanistan, Makedonya ve Anadolu'da- özellikle üç hanedanlık ön plana çıkar: Mısır, Filistin, Kıbrıs ve Anadolu'nun güney kıyılarında *Ptolemaioslar*; Kuzey Suriye, Güney Mezopotamya, Anadolu ve İran'da *Seleukoslar*; Makedonya, Trakya, Tesalya'da ve Yunanistan'ın büyük kısmında ise *Antigonoslar* hüküm sürmüşlerdir.

Oysa tüm bu geniş coğrafya içinde yaşayan üç Hellenistik krallıktan hiçbiri aralarında kalan Anadolu'yu çok da istemelerine karşın, tam olarak kontrol altına alamamışlar ve kısmi kontrolleri de çok kısa süreli olmuştur.

Anlaşıldığına göre, Anadolu'nun aradaki konumu, Anadolu'nun tarihinde ve gelişiminde çok önemli bir role sahip olan yerel krallıkların doğuşuna yardım etmiştir. Kuzeybatı Anadolu'da Nikomedes yönetiminde Bithynia Krallığı, Karadeniz kıyısında Mithridates yönetiminde Pontus Krallığı. İ.Ö. 240'lardan itibaren ise, Batı Anadolu'da Pergamon'lu Attaloslar bağımsız bir Hellenistik krallık kurarak giderek güçlenmeye başlamışlardır.³

Büyük İskender ile başlayan ve Actium Savaşı'na kadar süren Hellenistik Dönem, bu dönemin ekonomik ve sosyal yapısına ait doğrudan bilgiler sunan kaynaklar ışığında, Greklerin sosyal ve siyasal yaşamında çok büyük değişikliklerin meydana geldiği, siyasal dengelerin çok çabuk değiştiği, anlaşmazlıklar ve savaşlarla dolu karışık bir Hellenistik krallıklar dönemidir:

İskender'in babası Philippos'un eski devleti Makedonya, Hellenistik devirde de devlet halinde organize edilmiş bir kabile birliği olarak kalmıştır. Mısır'daki Ptolemaioslar devleti eski firavunlar devletinin mirası üzerine kurulmuş ve tümüyle kendine özgü ekonomik formlarla kralın kişiliğine sınırsız bağlanmış ve merkezileştirilmiştir. Suriye'deki Seleukoslar devleti, tüm Hellenleştirme çabalarına rağmen içindeki bağları çok gevşek kalan ve özünde Eskidoğu devletlerinin çok değişik türden özelliklerini korumuş bulunan bir devlettir. Batı Anadolu'nun kültür yaşamı gelişmiş Attaloslar (Pergamon) devleti ise kurumları ile modern meşrutî bir monarşiyi andırmaktadır.

Demek ki Hellenistik devletler birbirlerinden çok farklı monarşik yapılara sahiptirler.⁴

İşte, Anadolu'daki bu güçlü krallıklardan olan Pergamon Krallığı'nın tarihini daha ileriye götürmeden Attaloslar hakkında, kimlerdir? Anadolu'da nereye yerleşmişler? Anadolu tarihindeki etkileri nelerdir?...gibi soruların cevabını bulabileceğimiz Pergamon Krallığı'nın siyasi tarihine kısaca değinmek isterim:

İ.Ö.VII. yüzyıldan bu yana Anadolu'nun kuzeybatısında Mysia⁵ adı verilen bölgede müstahkem bir kale olarak bildiğimiz Pergamon'da, İskender'in Makedonyalı haleflerinin en güçlülerinden olan Lysimakhos'un hazinesi saklanıyordu. Kendisi Amasya doğumlu olan ve Attalos Krallığı'nın doğuşunu yazan coğrafyacı

² Pergamon kazılarını içeren *Altertümer von Pergamon* (Alt.v.Perg.) adlı XVI bölümden oluşan önemli bir serinin VIII.bölümünü oluşturan *Die Inschriften von Pergamon* (Ins.v.Perg.) yazıt katalogu üç cilttir: *Die Inschriften von Pergamon I: Unter Mitwirkung von E.Fabricus und C.Schuchhardt, hrsg. Von Max Frankel, Berlin 1890* tarihli II cilt halindeki katalog eserin I.cildinde Hellenistik Dönem sonuna kadar olan tarihsel süreç için 267 adet yazıt bulunmasına karşın II.cildi oluşturan Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise 1066 adet yazıt bulunmaktadır.

³ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları II*, İstanbul 1992, s.85.

⁴ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihi I: Giriş-Kaynaklar-Bibliyografya*, Ankara 1997, s.120.

⁵ Mysia bölgesi Anadolu'nun kuzeybatısında yer almaktadır, kuzeyde Bithynia ve Propontis, güneyde Lydia, batıda Ege Denizi ve doğuda ise Phrygia ile sınırlanmıştır. Bkz. Strabon XII.4.4-5; XII.8.1; V.Sevin, *Anadolunun Tarihi...*, s.43-45.

Strabon'a⁶ göre İ.Ö.302 yılı civarında Lysimakhos, hazinesini Karadeniz kıyısında küçük bir Paphlagonia kenti olan Tieion (modern Amasra yakınlarında) kökenli Philetairos'un yönetimine emanet etti. İskender'in teşvik ettiği karma evliliklerin ürünü olan Philetairos, Anadolu'ya yerleşmiş Makedonyalı bir ailenin oğluydu. Strabon'daki hikâyeye göre, Philetairos daha çocukken dadısının kucağında bir cenaze töreninde kalabalıkta testisleri sıkıştırılınca hadım olmuştu. Bu renkli hikâyeye muhtemelen bir kurgudur, fakat Hellenistik ve doğulu krallıklar -ve-Osmanlı sultanları da- genellikle yönetimlerinde güvenilir ve emin gördükleri hadımları çalıştırdılar, çünkü her şeyden önemlisi hadımlar herhangi bir hanedanlık tehdidinde yol açamazlardı. Bir hadım iktidarı elinde tutabilirdi ama onu bir evladına nakledemezdi.⁷

Pergamon'da 9.000 gümüş talentlik (1 talent = yaklaşık 20 kg) bir hazinenin kontrolünü elinde tutan Philetairos, I.Seleukos'un Lysimakhos'a karşı yaptığı bir seferde, kuzeybatı Anadolu'yu işgal ettiği zaman taraf değiştirdi. Seleukos, İ.Ö.281'de Lysimakhos'u Sipylos Dağları eteğindeki Magnesia'nın (Magnesia ad Sipylum) yakınlarında Kurupedion Savaşı'nda⁸ (İ.Ö.281) yendiği zaman, Philetairos (İ.Ö.283-263), Anadolu'da Seleukos hegemonyası altında yarı-bağımlı bir yönetici olarak önemli bir kişi haline gelmişti. Philetairos'un kendi çocuğu olmadığı için, küçük kardeşlerinin Eumenes ve Attalos adlı çocuklarını evlat edindi. Eumenes, İ.Ö.263'de Pergamon kralı oldu ve kısa bir süre sonra Seleukos kralını yenip Pergamon'un bağımsız bir krallık olduğunu ilan etti (İ.Ö.263-241). Eumenes'i İ.Ö.241'de yeğeni I.Attalos izledi ve İ.Ö.197'ye kadar devam eden uzun iktidarı, Attalos hanedanının Batı Anadolu'da en önemli güç olarak kurulmasını sağladı.

Bu krallık iktidarını ve ününü esas olarak Keltlere ve Seleukoslara karşı verdiği bir dizi savaş üzerine inşa etmiştir. Aslında Seleukoslar Pergamon'un daha güçlü bir düşmanıydı ancak, I.Attalos sürekli olarak Galatlara yani Keltlere karşı kazandığı zaferlerin propagandasını yapmıştır.⁹ Attalos, Keltleri uygar dünyanın barbar düşmanları, tapınakları yıkan kâfirler ve Ege ile Anadolu'daki Yunan toplumlarına esas tehdit olarak sunuyordu. Gerçekten Keltler daha önce İ.Ö.279'da Delphi'deki tapınağa saldırdıkları zaman, Yunanlılar tarafından yeni barbar düşmanlar olarak deccalleştirilmişlerdi. Bir anlamda Keltler, Yunanlılar için eski Persli düşmanlarının yerini almışlardı.

I.Attalos, Makedonyalı-Paphlagonialı karma bir kökenden gelme olmasına rağmen kendisini Galatlara karşı Yunan uygarlığının savunucusu ve kurtarıcısı olarak sunuyordu. Roma devri kopyalarından bildiğimiz, ölüm halindeki, yenilmiş Galatyalı heykelleri, Galatları kahramanca ölen asil savaşçılar, fakat savaş ve kültür tanrıçası Athena'nın koruduğu uygarlığın güçleri tarafından fethedilmiş olarak tasvir ederler. Yazarlar ve sanatçılar Attalos'un başarılı savaşlarını, Yunanlıların İ.Ö.480'de Perslere karşı kazandıkları zaferle karşılaştırıyorlardı. Hatta Attalos'un zaferleri mitolojik düzeyde, Zeus'un önderliğindeki Olymposlu Yunan tanrılarının, kaos ve karanlığın temsilcileri olarak bilinen devlere karşı kazandığı zaferlere benzetiliyordu. II.Eumenes'in Pergamon akropolisinde inşa ettirdiği büyük altarı dekore etmek için seçilen tema, Attalos'un Keltlere karşı kazandığı zaferlerdi.

Pergamon Krallığı'nın Batı Anadolu'da önemli bir güç olarak yükselişi de kısmen kısa sürdü. Seleukos kralına karşı savaşmak için ilk defa Anadolu'ya gelen ve savaşı kazanan Romalılar, İ.Ö.188 yılında Apameia (bugün Dinar) Barışı ile Anadolu'da yeni bir düzenlemeye giriştiler.¹⁰ Bu düzenlemeden kısa vadede en çok yararlanan Pergamon Krallığıydı, çünkü bu krallığın hâkimiyet sahasını Antalya'nın güney kıyılarına kadar bütün Küçük Asya'yı kapsayacak biçimde genişletmesi teşvik edilmekteydi fakat bütün bunlara sadece Roma'nın onayı sayesinde izin veriliyordu.

Eumenes'in İ.Ö. 158 yılında yaklaşık kırk yıl süren (İ.Ö.197-159) saltanat döneminden sonra ölmesiyle yerine 61 yaşında olan II.Attalos tahta geçmiştir (İ.Ö.159-139). Öyle anlaşılıyor ki, yaşlı Attalos yönetiminin son yıllarında dış politika aktivitesini sürdürmemiş fakat Pergamon'u yeni binalarla süslemiş ve ülkesinin refahı için çalışmıştı.¹¹ İ.Ö.138 yılında ise yönetime II.Attalos'un halef olarak tayin ettiği II.Eumenes'in oğlu III.Attalos geçmiştir

⁶ Strabon, XIII.IV.1.

⁷ Philetairos'un yazıtlarından birkaçında babasının adı Attalos olarak görünmektedir. Philetairos hakkında daha fazla bilgi için bkz. David Magie, *Anadolu'da Romalılar I: Attalos'un Vasiyeti*, çeviri: Neziha Başgelen-Ömer Çapar, İstanbul 2001, s.5-9, d.n.7.

⁸ Antik dönemde aynı adı taşıyan kentler, adlarına eklenen konum belirtici tanımlamalarla birbirlerinden ayrılırlardı. Adını yanındaki Sipylos Dağı'ndan alan günümüz Manisa kenti o dönemde 'Magnesia ad Sipylum' olarak almıştır; Söz konusu ova ise açıkçası Hermos (Gediz) Irmağı'nın kuzey kıyısında nehir ile onun kolu olan Phrygius arasında yer alan Korupedion'da (Κορυπεδιον) olmuştur. Savaşın tarihi İ.Ö.281 yaz başı idi. Bkz. D.Magie, *Anadolu'da Romalılar...*, s.4, d.n.5.

⁹ Attalos'un Galatlara vergi ödemeyi reddetmesi, onlar üzerindeki zaferi ve 'Kral' (Basileus) unvanını alması için bkz. Polybios, *Historiai* XVIII 42.7vd; Livius, *Ab Urbe Condita* XXXIII 21.3; Kralın zaferi Pergamon'da Attalos'un iki yazıtında kaydedilmiş olan Tolistobogii Galatlarına karşı Kaikos Irmağı yakınlarında yapılan savaşı ile eşimsenmelidir. Bu yazıtlardan biri, söz konusu bu özel başarıyı kutlamakla ilgili Athena'ya bir adaktır, diğeri ise Attalos'un tüm zaferlerini yadeden büyük bir anıtan parçadır. Bkz. *Ins.v.Perg.* no.20=OGIS no.269 ve *Ins.v.Perg.* no.24 = OGIS no.276.

¹⁰ Apameia'da yapılan antlaşma Roma'nın Anadolu'da yapmış olduğu ilk yeminli antlaşmadır. Apameia'da yapılan düzenlemeler tamamen Roma'nın inisiyatifleriyle yapılmıştır. Bu düzenlemelerden en büyük payı Roma'nın sadık dostu II.Eumenes almıştır. Her iki Phrygia-Mysia-Lykaonia-Milyas-Lydia-Tralles-Ephesos ve Teimessos-Pamphylia'nın Toroslar'ın kuzeyinde kalan kesimi-Kheronesos ve Lysimakheia ve buradaki köyler, kaleler. Apameia Antlaşması'nın maddeleri için bkz. Polybios XXI 43 (45) = Livius XXXVIII 38; Diodoros, *Bibliothēke* XXIX 10; Appianos, *Syriake* 38-39; ayrıca bkz. D. Magie, *Anadolu'da Romalılar...*, s.40vd, d.n.55; Mehmet Ali Kaya, "III.Makedonya Savaşı'na Kadar Roma'nın Anadolu Politikası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XI, İzmir 1996, 227vd.

¹¹ Bkz. Wolfgang Radd, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, çeviren Suzan Tamer, İstanbul 2002, s.35-36; ayrıca II.Eumenes ve halefi II.Attalos dönemlerinde Pergamon'un yeniden yapılanması hakkında bkz. s.77vd.

(İ.Ö.138-133). Ancak, tartışmalı bir kişiliğe sahip olan III.Attalos'un kısa fakat etkisiz süren iktidarı sonrasında ölümü üzerine kral bıraktığı vasiyet ile Pergamon Krallık topraklarını Roma'ya bırakır.¹²

Hellenistik Dönem'in mevcut durumuna ve Pergamon Krallığı'nın tarihsel arka planına ilişkin bu açıklamalardan sonra, asıl konumuza; Pergamon Krallığı'ndaki Attaloslar kültürünün diğer Hellenistik monarşiler arasında sahip olduğu ayırt edici özelliği açıklamaya ve kültürün tanrısal kült ile olan ilişkisinin anlamını Hierapolis ve Laodiceia özelinde değerlendirmeye geçebiliriz.

Ünlü antik din tarihçisi Martin P.Nilsson (1874-1967), "*Hellen dininin öteden beri devlete ve topluma bağlı olduğunu; bu üç şeyin birbirlerinden ayrılmaz bir birlik oluşturduklarını*" söylemektedir.¹³ Nilsson'un bu ifadesi Hellenistik Dönem Pergamon Krallığı için de geçerlidir. Pergamon'da sürdürülen resmi kültler yanında birçok özel kültler de bulunmaktadır. Pergamon din tarihinde -benzer antikçağ toplumlarında olduğu gibi- resmi kültleri açıklığa kavuşturmak özel kültlere göre daha kolay olmaktadır. Kent tanrısının ve diğer resmi tanrıların şenlikler, prosesyonlar (dinsel alaylar), özel rahipler ve tapınaklar yoluyla ululama anlamına gelen resmi kültler aynı zamanda Pergamon toplumunun kamusal yapısını da yansıtmaktadır. Pergamon'daki tanrı ve tanrıçalar - Zeus, Hera, Athena, Apollon, Hermes, Aphrodite, Dionysos, Demeter, Asklepios, Herakles- buna verilebilecek en iyi örneklerdendir.¹⁴ Bu tanrıların onuruna düzenlenen şenlikler, dinsel ayinler ve törenler için gereken tüm masraflar leiturgia (λαϊτουργία) iş hizmeti çerçevesinde zengin vatandaşlar tarafından karşılanmaktaydı.¹⁵

Hellenistik Dönem Pergamon Krallığı'nda din ve devlet bağılılığı 'hükümdar kültü'nde de ortaya çıkmaktadır. Kökleri 'Eskidoğu'ya -Mısır ve Mezopotamya- giden bu anlayış, Eskibatu -Hellen ve Roma- dünyasında, Büyük İskender'in Mısır'ı ele geçirdikten sonra, orada kendisine 'Tanrı Amon'un Oğlu' sıfatıyla tapılması ve Hellenlerin de İskender'in tanrılığını kabul etmesiyle başlamıştı.¹⁶

Eskidoğu uygarlıklarının kültür yönünden daha sonra Batı'yı etkilemesi din tarihi açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Diğer bir deyişle, Mezopotamya ve Mısır'da oluşan tanrı-kral anlayışı önce Hellen dünyasına sonra Roma dünyasına geçmiştir. Dolayısıyla 'hükümdarın tanrılaştırılması' Hellenistik monarşilerin ve Hellenistik devlet kavramının bir anlamda en karakteristik yönünü oluşturmuştur.¹⁷ Yani Hellenistik krallık kendi gücünün en sembolik ifadesini tanrı krallıkta bulmuş; hükümdar kültü, Makedonya dışında diğer tüm Hellenistik devletlerde tüm uyrukları bağlayan bir devlet kültü haline gelmiştir.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, 'Hellenistik Kral Kültü' fenomeninin başlangıcı tarihin tuttuğu parlak ışıktadır. Hellenistik dönemin mevcut şartlarını belirlemek, Hellenistik monarşilerin ayırt edici özelliklerini açığa çıkaracaktır. Hellenistik dönemden önceki Arkaik (İ.Ö.650-480) ve Klasik (İ.Ö.480-330) dönemlerde otokrat hükümdarların olmasına karşın hükümdar kültünün ortaya çıkmamış olması çok şaşırtıcıdır. Bu durum S.R.F. Price tarafından, Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü konusunda kaleme alınan 'Rituals and Power' adlı kitabın 'Bağlamlar' başlıklı bölümünde şu şekilde açıklanmaktadır: "*Daha önceki Arkaik ve Klasik dönemlerde (M.Ö. yedinci ile beşinci yüzyılda) otokrat hükümdarlar vardı fakat hükümdar kültü ortaya çıkmamıştı. Bu belki de şaşırtıcıdır. Bu dönemlerdeki Grek "tiranları" ve daha sonrakiler neden Hellen kralları ve Roma imparatorları gibi tebaasından ilahi sunular almamışlar? Can alıcı etkenin, hükümdarın site ile ilişkisi olduğunu belirtmek istiyorum. Tiranlar siteye kolaylıkla uyum sağlamıyordu; resmi unvan dizgesi ve göreve başlama ritleri gibi onları siteden üstün kılacak monarşik kurumlar da geliştirmediler. Bunun sonucu olarak ya siteye karşı cephe aldıkları için lanetlendiler ya da sitenin düzeni içinde geçici olarak yer buldular....Küçük Asya'daki Grek sitelerine uzun zaman hükmeden Pers kralı, kült alma olasılığı olan bir başka figürdür. Ancak ne*

¹² Pergamon Krallığı üzerine sayısız kitap ve makale vardır; E.V.Hansen, *The Attalids of Pergamon*, Cornell 1972 ve R.E.Allen, *The Attalid Kingdom: A Constitutional History*, Oxford 1983 tanıtıcı en iyi kaynaklardır; ayrıca bkz. W. Radt, *Pergamon...*, D. Magie, *Anadolu'da Romalılar...*; Hasan Malay, *Hellenistik Dönem'de Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, İzmir 1992 ve Hüseyin Üreten, "Hellenistik Dönem'de Pergamon Krallığı ve Roma Devleti İle İlişkileri", Ankara 1999 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹³ B. İplikçioğlu, *Eskibatu Tarihi I...*, s.138.

¹⁴ Bkz. Hüseyin Üreten, "Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri", Ankara 2003 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

¹⁵ Pergamon'daki Demeter Kültü hakkında Kraliçe Apollonis örneği, Pergamon'da din ve siyasetin birbirinden ayrılmaz iki olgu olduğunu gözler önüne sermektedir. Bkz. Hüseyin Üreten, "Kyzikos'lu Bir Kadın Euergetes: Kraliçe Apollonis", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36, Ankara 2004, 251-261.

¹⁶ İnsanları tanrılaştırma fenomeninin ilk örnekleri, tarihsel bakış açısıyla, Hellen ve Roma dünyasından daha köklü bir geçmişe sahip Eskidoğu'nun en eski iki uygarlığı olan Mezopotamya ve Mısır'da 'tanrı-kral' anlayışıyla karşımıza çıktığı bilinir. Eski Mısır'da firavunlar birer ölümlü olmayıp tanrıydılar. Mısır kaynakları, özellikle Yahudi tarihçisi olan Joseph'e göre büyük rahip ve katip olarak nitelendirilen Mısırlı ünlü tarihçi Maneton tarafından Hiyeroglif kaynaklara dayanarak yazılan 'Aegyptica' (=Mısır Tarihi) adlı eserde Mısır'ın ilk krallarının tanrı olduklarından söz edilmektedir. Doğuştan tanrısal bir temele dayanan Mısır yöneticisi, hem tanrının oğlu ve halefi hem de bizzat tanrının kendisi olmuştur. Mısır'da firavun hayattayken 'İyi Tanrı' öldükten sonra 'Büyük Tanrı' unvanını taşırdı. Bkz. Afetinan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara 1992, 57vd.; Mezopotamya'da ise tanrı-kral anlayışı, Mısır'daki kadar açık olmamakla birlikte İ.Ö.III.binde bazı tarihçilerin 'Sümerlerin Kahramanlık Çağı' adını verdikleri yani Uruk ve Cemdet Nasr Dönemleri'nde Uruk Kralı Gilgameş'a ait efsaneleri anlatan sonraki döneme ait tabletlerde kralların tanrılaştırıldığına ilişkin bilgiler görülmektedir. Bkz. Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983.

¹⁷ Hellen dünyasında bir kimsenin tanrılaştırılması Homeros'a kadar gitmektedir. İlyada'da Toria kralı Priamos, Hektor'un bir tanrının oğluymuş gibi görüldüğünü söylemektedir. Bkz. Homeros, *İlyada* XXIV.258.

Pers kralının ne de ona bağlı satrapların Grek sitelerinde (ya da aslında kendi imparatorluğu içindeki herhangi bir yerde) kültü olmamıştır. Tiranların yönetiminden farklı olarak, Pers monarşisi oldukça gelişmişti ve bu durum siteler için önemli sorunlar doğursa da, yine de kültürler uygun bir çözüm değildi. Pers yönetimi, siteyle bağdaşmak şöyle dursun, sitede ya huç yarattı ya da reddedildi.

*Hem sitenin kurumlarına özümsememiş, hem de en azından kısmen Grek olan bir çeşit otokrat egemenliğinin kurulması hayati bir gelişmeydi. Hükümdara ya yalnızca bir asilmiş gibi davranılması ya da bir yabancı olarak egemenliğinin reddedilmesi imkânsızlaştı.*¹⁸

Yazar aynı zamanda Makedonya ile Grek ülkesi arasındaki farkın göstergesi olarak Makedonya'da bile İskender öncesi ve sonrası dönemlerde Makedon krallarının nadir kült aldıklarından söz etmiştir. Bunun nedeni de önemi biraz sonra Pergamon örneğinde açıklanacak olan bağımsız kent geleneklerinin yokluğu olarak gösterilmektedir.¹⁹

Söz konusu nazik dengenin kurulamaması ve monarşik egemenliğin geleneksel ve yeni oluşan Grek kentlerine yayılması, hükümdar kültürünün doğuşuna yol açmıştır.

Pergamon Krallığı, daha çok Ege sahillerinde yoğunlaşmış olan Grek kentleri ile bunlara bağlı arazilerden, tapınaklara ait çiftlik ve köylerden, kraliyet arazilerinden ve çok sayıdaki askeri koloniden oluşmaktaydı. Apameia Barışı (İ.Ö.188) ile Batı Anadolu'nun önemli bir kısmı Pergamon Krallığı'na verilmişti. Bazı hesaplamalara göre, krallığın -Aigina ve Andros adaları da dâhil olmak üzere- 173.000 km² lik bir alana yayıldığı ve bu sınırlar içinde yaklaşık 5.5 milyon kişinin yaşadığı sanılmaktadır.²⁰

Bu kadar büyük bir ülkeyi yöneten Pergamon krallarının, Pers ve Suriye egemenlikleri sırasında kurulan idari yapılanmayı sürdürüp sürdürmedikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, mevcut kaynaklar ışığında, krallığın bazı kesimlerinin birer eyalet şeklinde örgütlenmiş oldukları söylenebilir. Kralların liberal politikalarının bir sonucu olarak, Pergamon krallığına bağlı olan kentler geniş ölçüde otonomi kazanmışlar ve hatta kendi yasalarını yapma ve finans işlerini yürütme konularında bazı ayrıcalıklar almışlardı. Hatta II.Eumenes (İ.Ö.197-159) ile II.Attalos'un (İ.Ö.159-139) kentleri Hellenleştirme politikalarının bir sonucu olarak, İ.Ö.II.yüzyılda bağımlı kentlerin kendi kendilerini yönetmeleri ilkesi iyice yerleşti ve genelleşti. Artık kentlerin daha çok içişleri ile ilgili kararları kendi meclisleri tarafından alınır olmuştur. Bu kentlerdeki yerel yönetim, unvan ve işlevleri eski Grek kentlerinden bilinen memurların elindeydi. Örneğin Laodiceia kentinde yetki bir prtanisler heyeti (prytaneis) üyeleri arasında paylaştırılmıştı.²¹

Bu bağımlı kentler, kentte yerleşik olmayan Attalosların yönetimine katlanmak zorundaydı. Buna karşın bazı kentler sahip oldukları farklı statülerini korumayı ve hatta kraldan bir dizi çıkar ve ayrıcalık elde etmeyi başarmışlardır. Kralın bu türden ödüllendirmesiyle karşılaşan kentler de kendi geleneksel kültürleri içinde bir kraliyet kültü kurarak karşılık vermişlerdir.

Bu konuda Price tarafından öne sürülen şu iddiaya katılmamak mümkün değildir. Price, kentlerin kültürleri yeni bir iktidar biçimine uyum sağlamak amacıyla kurduklarını iddia etmektedir. Yani Hellenistik hükümdarlar, önceki kral ve önderlerden farklı olarak, hem kral hem de Grek idiler ve bu farklılıktan kaynaklanan soruna bir çözüm bulunmalıydı. Yasalarda hazır bir çözüm yoktu ve kentler bu yeni iktidarı tasavvur etmek zorundaydılar. Tanrılar kültü, kentin bağımlı olduğu dışsal fakat yine de Grek olan bir iktidarın temsili için, eldeki tek modeldi. Yeni kralların kentle bağdaştırılması, hâlihazırda var olan bu sınıflama modelinin ödünç alınıp uyarlanmasıyla mümkün oldu.

İşte Pergamon krallığına bağımlı kentler statüsünde bulunan ve bildirimizin konusunu oluşturan Hierapolis ve Laodiceia kentlerindeki Attaloslar kültü bu kültürlerin bağlam ve doğasını açıklamaya yarayabilir. Her iki Grek kentinin tarihleri de ilgi alanımıza girmekle birlikte, odak noktamız her ne kadar Attaloslar Kültü olsa da Hierapolis ve Laodiceia kentlerinin tarihinden kısaca söz etmek konunun anlaşılır olması açısından büyük yarar sağlayacaktır:

İtalyan kazıları, Hierapolis kent tarihçesinin Hellenistik Devir'den çok eskilere gittiğini kanıtlamıştır. Bu nedenle kentin adı ve kuruluş dönemi hakkında, Türkiye'deki İtalyan kazıları kapsamında Daria De Bernardi Ferrero'nun verdiği bilgiyi Erendiz Özbayoğlu tarafından yapılan çeviri ile olduğu gibi tekrar etmeliyim²²:

"Bir Yunan polis'i biçimi verilmiş olan Hierapolis'in, bir Hellen hükümdarının iradesiyle kurulmuş olduğu kuşkusuzdur. İskender'den sonra bölge önce Seleukos hanedanı tarafından denetlendi, sonra Magnesia savaşında (İ.Ö.190) kral III.Antiokhos'un yenilmesiyle Attalos hanedanı tarafından yönetilen Pergamon Krallığı'nın bir parçası oldu. Bu yüzden yazın belgelerinin eksikliğinde, kentin kuruluşunun bu iki hanedandan

¹⁸ S.R.F.Price, *Ritüel ve İktidar: Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*, çeviren: Taylan Esin, Ankara 2004, s.67.

¹⁹ S.R.F.Price, *Ritüel ve İktidar...*, s.69.

²⁰ Bkz. H. Malay, *Hellenistik Dönem'de Pergamon...*, s.90vd.

²¹ Bu yöneticiler meclislere başkanlık eder, göreve başlayan memurlara yemin ettirir, gerektiğinde ceza verir, resmi gelirleri kontrol eder, meclislerin verdikleri onurlandırma kararlarını ilan eder ve meclislere teklifler verirlerdi; 'Pergamon Krallık Toprakları ve Bağımlı Kentlerin Yönetimi' konularında daha detaylı bilgi için bkz. H. Malay, *Hellenistik Dönem'de Pergamon...*, s.90-125.

²² Fede Berti, Daria De Bernardi Ferrero, Marcella Frangipane, Sebastiana Lagona, *Arslantepe- Hierapolis- Iasos- Kyme: Türkiye'deki İtalyan Kazıları*, Çeviren Erendiz Özbayoğlu, Ankara, 1993, s.72-73.

hangisine atfedilmesi ve kuruluş nedenleri üstüne tartışılmıştır. Yaygın bir yoruma göre Hierapolis, Kral Antiokhos'a karşı kazanılan zaferin hemen ardından Attaloslar tarafından kurulmuş bunun sonucu, daha önce Seleukoslar tarafından kurulmuş olan yakın Laodiceia'ya denetlemek amacıyla, arazinin yeni bir düzenlemesi yoluna gidilmiştir. İki kentin yakınlığı, stratejik-askeri türde bir güdülenmeyle açıklanabilir, yoksa bu yakınlık her iki kentin ekonomik çıkarlarıyla çelişkili gözükmemektedir.

Ancak, Seleukosların yenilgisi, yeni bir askeri kentin kuruluşunu gereksiz kıldığından böyle bir sav başından beri eleştiri konusu olmuştur.

Şimdi ise, G.Kolb'un yazılara dayanarak yaptığı incelemeler, kentin kökeninin koloni öncesi bir döneme uzandığını düşünenlere hak verir gözükmemektedir. Nitekim, tiyatro sıraları üstünde kentlilerin bölünmüş olduğu boy adları yazılmıştır ve bunlar arasında Pergamon hanedanına ait adlar (Attaloslar, Eumenesler) bulunur ama başka adlar da önceki Seleukos hükümdarlarına (Seleukoslar, Antiokhoslar) aittir. Bu boylar, Pergamon egemenliği altında ya da sonrasında oluşturulmuş olamayacağından, kentin, Seleukos kralları tarafından kurulduğu anda ortaya çıkmış oldukları sonucuna varılabilir; hatta Hierapolis'in kuruluşunun, dinsel nedenlerle daha eski bir tarihte de önem taşımış bir yerde, Laodiceia'nunkinden de önce gerçekleştiği düşünülmüştür.

Kent, İmparatorluk çağına kadar adlarını koruyan bir Makedonyalılar grubunca ve bir Hellen kolonisi olan Seleukoslarca kurulmuş olsa bile, Roma Çağında, her şeyden önce, bunların yerine geçen Pergamon hanedanını hatırlamaktan hoşlanıyordu ve bunda belki de bu hanedanın Hierapolis'ten esirgemediği iyiliksever tutumun da payı vardı. Zaten Pergamon hükümdarlarının anısı, Roma hükümetinin özellikle hoşuna giden bir şeydi çünkü bizzat bu hükümdarlar krallıklarını Roma'ya miras olarak bırakmışlardı. Kentin Attaloslar ailesine karşı duyduğu saygıyı göstermek amacıyla, Hierapolis'te ortaya çıkarılan, Pergamon kraliçesi Apollonide onuruna yazılmış bir buyruğu ve daha anlamlısı, İmparatorluk çağının ortasında, iki Attalos soyu hükümdarı olan Attalos ve Eumenes'in büstlerinin tiyatro scaenae frons'u bezemesine yerleştirilmesi eylemi örnek verilebilir. Yeni koloniye Hierapolis adının verilmesi, onun ağır basan kutsal niteliğinin baştan beri tanınmış olmasına işaret eder, aynı şekilde, başka yerel kutsal kentler de, eski adlarının yerine ya da yanına 'Kutsal Kent' adını koyarak, Yunan egemenliği altında, adlarını değiştirmişlerdir ..."

Yani, elimizdeki belgelere göre Phrygia'daki Hierapolis kenti kurulduğu Hellenistik Devir'den²³ sonra, bulunduğu yerde egemen olan krallıklara katılmış; Pergamon Krallığı yerine, mirasçı olarak Roma'nın geçmesiyle Asya Eyaleti içinde yer almış ve kısacası tarihsel süreç içinde özellikle kutsal niteliği sayesinde ayrıcalıklı konumunu asla kaybetmemiştir.

Bölgenin en önemli yerleşimlerinden olan ikinci kent ise bugün Denizli ilinin 6 km kuzeydoğusunda il merkezine bağlı Eskişehir, Goncalı, Bozburun köyleri sınırları içinde kalan, coğrafi bakımdan çok uygun bir noktada, Hierapolis kentinin hemen güneyinde Lykos (Çürüksu) deresinin 2 km güneyinde kurulmuş olan Laodiceia antik kentidir.

Laodiceia komşusu Hierapolis kadar çok gözde bir kent konumunda olmasa da Strabon²⁴ tarafından Phrygia bölgesinin en büyük kentlerinden biri olarak tanımlanır. Laodiceia da tıpkı komşusu Hierapolis ve Stratonikeia gibi bir Hellenistik dönem kralı tarafından kurulmuştur²⁵: İ.Ö.III. yüzyılın ortalarında Seleukos Kralı II.Antiokhos Teos'un (İ.Ö.261-246) yeniden kurduğu ve sonradan boşandığı karısı Laodike'nin adını verdiği kentin önceleri Diospolis ve Rhoas adlarını taşıdığı bilinmektedir.²⁶

Anlaşılan, Phrygia bölgesinin batı ucunda kurulan Laodiceia tarihsel gelişim sürecinde farklı adlarla anılmıştır. Ancak eski çağ dünyasında aynı adı taşıyan adaşlarıyla karıştırılmamak için daha çok yanında akan Büyük Maiandros Irmağı'nın güneyindeki kollarından biri olan Lykos deresinden dolayı antik kaynaklarda ve

²³ Hierapolis antik kentinin doğduğu alana ilişkin Hellenistik Dönem öncesi durum hakkında, Ferrero'nun da söz ettiği gibi varsayımsal olarak, kentin kurulduğu bölgedeki bir dizi morfolojik koşulların belirlemiş olduğu olaylar zinciriyle açılma yapılabilir: bkz. Fede Berti, *Arslantepe-Hierapolis-Iasos-Kyme...*, s.71 vd; ayrıca antik çağ yazarı Strabon (XIII.4.14) başta olmak üzere diğer araştırmacıların da verdiği bilgiler de bütünleşerek bu konu hakkında daha belirgin bir fikir edinilmektedir.

²⁴ Strabon XII.8.13: "...Epiktetos'a, Phrygia Paroreia olarak adlandırılan kısım ve Phrygia'nın Pisidia boyunca uzanan parçasıyla Amorion dolayındaki kısımları ve Eumeneia ve Synnada ve ondan sonra Phrygia kentlerinin en büyükleri olan Laodiceia kentiyile Apameia Kybotos olarak adlandırılan bir kent bulunur."

²⁵ Suriye krallarınca Anadolu'nun batısında, Phrygia, Lydia, Karia, Pisidia gibi kıydan uzak iç kesimlerde kurulmuş olan kolonilerin önemli bir kısmı Büyük Maiandros (Büyük Menderes) Irmağı havzasını işgal etmiştir. Maiandros Irmağı boyunca ve bu ırmağın kolları üzerinde ya da yakınında kurulan toplam on bir koloniden biri de Laodiceia kentidir. Seleukoslar tarafından kurulan koloniler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Ali Kaya, "Suriye Krallığı'nın Büyük Menderes Havzası'ndaki Kolonileri" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV, İzmir 2000, 121-136.

²⁶ Laodiceia kenti de adını tıpkı adlarını Suriye krallarından ya da kraliyet ailesine mensup bireylerden almış olan diğer altı koloni (ikisi Antiokheia, diğerleri Apameia, Nysa, Seleukeia ve Stratonikeia) gibi II.Antiokhos'un karısı Laodike'den almıştır. Bkz. M. Ali Kaya, "Suriye Krallığı'nın...", s.124 ve d.n.29; ayrıca J.G.C.Anderson, "A Summer In Phrygia: I", *The Journal of Hellenic Studies*, XVII, London 1897, 409-410; Celal Şimşek, Ali Ceylan, "Laodikeia'da Tespit Edilen Bir Deprem ve Diocletianus'a İthaf Edilen bir Yazıt (Lykos Laodikeia'sı)", *Archivum Anatolicum*, VI, Ankara 2003, 146-164. Diospolis, Zeus kenti anlamında olup, kentin baş ve kurucu tanrısı Zeus Laodikeus'tur. Rhoas ise eski bir Anadolu adıdır.

yazıtlarda προς τῷ Λυκῶ, ἐπὶ Λυκῶ ya da ἀπὸ Λυκοῦ olarak 'Laodiceia ad Lycum' (Lykos üzerindeki Laodikeia) adıyla tanımlanmıştır.²⁷

Laodiceia antik kenti, kuruluşundan sonraki ilk iki yüzyıl içinde Küçük Asya vekili olan Achaeus isyanı dışında, çok önemli olaylara sahne olmamıştır.²⁸ Buna karşın önceleri küçük olmakla birlikte topraklarının verimliliği ve Batı, İç Anadolu ve Güney Anadolu'yu birbirine bağlayan anayolun kavşak noktasındaki elverişli konumu sayesinde kısa zamanda büyüyüp gelişerek İ.Ö.I.yüzyılda bölgenin önemli kentleri arasına girmeyi başarmıştır.²⁹

Lykos vadisi, İ.Ö.190 yılında Lucius ve Publius adlı Scipio kardeşlerin komutasındaki Roma ordusunun Magnesia ad Sipylus (bugün Manisa) yakınında karşılaştığı Seleukos ordusu karşısındaki Magnesia Savaşı'nı³⁰ kazanıncaya kadar Seleukoslar yönetiminde kalmıştır. Bu savaşı Roma İmparatorluğu ile birlikte kazanan Pergamon Krallığı, İ.Ö.188 yılında imzalanan Apameia Barışı ile bölge yönetimini ele geçirmiştir.³¹ Bilindiği gibi, Pergamon Krallığı da III.Attalos'un İ.Ö.133 yılında ölmesiyle kralın vasiyeti üzerine Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır.³²

İ.Ö.129 yılından itibaren Asya Eyaleti'ne katılarak Roma İmparatorluğu tarafından yönetilen kent bu dönemde zenginleşerek, İmparator Commodus (İ.S.180-192) adına bir tapınak yapmış, bundan dolayı da 'Neokoros' tapınak koruyuculuğu unvanını alarak vergiden muaf tutulmuştur.³³

Şimdi çizdiğimiz İ.Ö.III. yüzyılın sonu ile II. yüzyılın başına ait tarihsel, siyasi ve kültürel tablo kentlerin kuruluşuna açıklık getirmiştir. Demek ki, Lykos deresinin kuzeyinde Hierapolis kenti, güneyinde ise Laodiceia kenti belli öneme sahip yolların geçtiği bir bölgede kurulmuşlardır; arkeolojik araştırmaların gün ışığına çıkardığı verilerle de onların kentsel, anıtsal ve bildiri konumuzu oluşturan dinsel yüzleri tanımlanmıştır. Yani kent tarihçeleri Hellenistik Devir'den çok eskilere giden her iki Grek kenti de Hellenistik dönemde sırasıyla Suriyeli Seleukoslar, Pergamonlu Attaloslar ve nihayet Romalıların egemenliği altına girerek bu evre için olağan iniş ve çıkışları yaşamışlardır.

Hellenistik Kral Kültü, Pergamon Krallığı genelinde oldukça yaygındı. Genel fenomen Attaloslar ile ilgili çalışmalarda insanların Attaloslar'a karşı saygısını adalar ve kıtalar üzerinde tapınaklar yaparak ve kurbanlar sunarak gösterdiğini kaydeden gözlemler gibiydi. Küçük Asya'da özellikle yaygın olduğu kabul edilse de Ege adalarında ve Hellas'ta da kültürün kanıtları bulunmaktadır.³⁴ İşte, biri Lykos deresinin kuzeyinde (Hierapolis) diğeri güneyinde (Laodiceia) yer alan kültürel ve ekonomik açıdan türdeş bir bütünlük kurmuş gibi gözükken bu iki kent Hellenistik dönemde Anadolu'nun en güçlü krallığı olan Pergamon'daki 'hükümdar kült' fenomeninin incelenmesi için mükemmel fırsat sunar.

Bilindiği gibi, İ.Ö.241 yılında Pergamon'da I.Eumenes ölünce tahta 30 yaşında olan I.Attalos geçmiş ve ilk icraatlarından biri de Galatlara karşı çıkmak olmuştur. Titus Livius'tan da anlaşıldığına göre Galatlara haraç vermeyi reddeden ilk kral I.Attalos'tur. Bunun sonucunda Galatlar tüm güçleriyle onun topraklarını istilaya gelmiş ve iki ordu Pergamon'un doğusundaki Yukarı Kaikos Ovası'nda karşılaşmıştır. I.Attalos'un büyük bir zafer kazanması sonucunda ise kendisine o zamana kadar seleflerden hiçbirinin taşımadığı 'βασιλευς'

²⁷ Hellenistik Dönem'de birden çok Laodiceia isimli kent kurulduğundan, kent yanında bulunan ırmakla ayrıt edilerek Grekçe: Λαοδικεῖα προς τῷ Λυκῶ; Latince: Laodiceia ad Lycum şeklinde adlandırılmıştır. W.Ruge, "Laodikeia", *RE*, XII.1. Stuttgart 1924, s.722; Strabon XII.8.16; M. Ali Kaya, "Suriye Krallığı'nın...", s. 124, d.n.28; D.Magie, *Anadolu'da Romalılar...*, s.102, d.n.28; Barclay v. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Phrygia*, London 1906, s.LXXIII; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1987, s.392; George E. Bean, *Karia*, Türkçesi: Burak Akgüç, İstanbul, 1987, s.294; V. Sevin, *Anadolunun Tarihi...*, s.203.

²⁸ Polybios'un bildirdiğine göre, İ.Ö.III.yüzyılın son çeyreğinde Galat asıllı subayları tarafından öldürülen III.Seleukos'un yerine geçen kardeşi III.Antiochos'la Seleukosların en parlak dönemi başlamış ve Antiochos devletin daha kolay yönetilmesi için Küçük Asya genel valiliğine Achaeus'u atamıştır. Achaeus, İ.Ö.223 yılında büyük bir orduyla Suriye'den hareket etmiş ve Toroslar'ı geçerek Küçük Asya'ya girmiştir. I.Attalos'u bir yıl gibi kısa bir sürede karşılaştıkları her yerde yenerek, Antiochos Hieraks tarafından kaybedilen bütün Seleukos topraklarını geri almış; fakat kısa bir süre sonra Laodiceia'da kendisini Küçük Asya'da kral ilan etmiştir. Adına sikke bastıran Achaeus'un bu ihaneti daha sonra başa geçen Kral III.Antiochos idam ile cezalandırmıştır. Polybios IV.46.4; IV.48; V.27-28; V.57-58; Konuya ilişkin olarak ayrıca bkz. W. Ruge, "Laodikeia", s.722-723; Murat Arslan, *Galatlar: Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi*, İstanbul 2000, s.85vd; D. Magie, *Anadolu'da Romalılar...*, s.102, d.n.28.

²⁹ Strabon XII.8.16.

³⁰ Anadolu'daki Seleukos egemenliğine son veren Magnesia Savaşı'nın ayrıntıları hakkında bkz. Livius XXXVII.39vd; Appianos, 31vd.; D. Magie, *Anadolu'da Romalılar...*, s.40 vd; M. Ali Kaya, "III.Makedonya Savaşı'na...", s.224 ve d.n.72-77.

³¹ İmzalanan antlaşma ile Suriye Kralı, Anadolu üzerindeki tüm iddialarına son verip, Anadolu'daki Roma müttefiklerine ilerde yapabileceği muhtemel saldırılara karşı alınan önlemleri onaylarken, Romalılar da kendilerinin ve müttefiklerinin Suriye kralına ve onun egemenliği altında bulunan yerlere saldırmayacağına söz vermiştir. Antlaşmanın maddeleri için bkz. Polybios XXI.43 (45) = Livius XXXVIII.38; Appianos, 38-39; ayrıca bkz. D. Magie, *Anadolu'da Romalılar...*, s.40 vd; s.125 d.n.55; M. Ali Kaya, "III.Makedonya Savaşı'na...", s.226-227.

³² III.Attalos'un Vasiyetnamesi hakkında bkz. D. Magie, *Anadolu'da Romalılar...*, s.63-69 ve s.158 d.n.91.

³³ Kent aldığı tapınak koruyuculuğu unvanını İmparator Caracalla (İ.S.211-217) döneminde de devam ettirmiş; İ.S.129 yılında Hadrianus'u, İ.S.215'te Caracalla'yı ve İ.S.370'te Valens'i ağırlandırmıştır. Bkz. Celal Şimşek, Ali Ceylan, "Laodikeia'da Tespit Edilen...", s.148vd.

³⁴ Örneğin I.Attalos'un kült kanıtları Küçük Asya'da olduğu kadar Ege adalarında da bulunmuştur. Bkz. E.V. Hansen, *The Attalids of...*, s. 412 vd. d.n.163-164.

(Basileus= Kral) ve 'σωτηρ' (Soter=Kurtarıcı) unvanları verilmiştir.³⁵ Pergamon'da bu zaferi simgeleyen heykeller dikilmiş ve adaklar sunulmuştur.³⁶

Hiç kuşku yok ki, I.Attalos'un Galatlar karşısındaki bu zaferi çok kolay olmamıştır. Bu nedenle I.Attalos'un anılan zaferden sonra 'Kurtarıcı' olarak selamlanması bağımsız bir egemenliğin resmen kazanılmasından daha da fazlasını ifade etmektedir. Çünkü bu onun, barbarlara karşı Hellenlerin önderi olduğunu ve Anadolu'daki Hellenleri kendilerine saldıranlardan koruduğunu simgeliyordu. Hellen dünyasındaki yeri de böylece kesin olarak belirlenmişti. Hatta Makedonyalı İskender'in 'Dionysos' ya da 'Amon'; Mısırlı Ptolemaios'un 'Herakles' ya da 'Dionysos'; Suriyeli Seleukos'un 'Apollon' soyuna dayandırıldığı gibi Galat zaferinden sonra Pergamonlu I.Attalos da 'Dionysos'un Oğlu' ya da 'Dionysos' sıfatıyla tanrısal bir soya dayandırılmıştır.³⁷

Ancak, Attalos'un bu büyük başarısı, Pergamon'a yönelik Galat tehlikesini tümüyle ortadan kaldırmamıştı. Nitekim bu kral, yaklaşık on yıl sonra, bu kez Seleukos müttefiki olarak Galatlarla yeniden karşı karşıya gelecekti.³⁸

Pergamon krallarının en büyüğü olan I.Attalos, İ.Ö.241 yılından 197 yılına kadar süren yaşamını krallığını doğunun önemli güçlerinden biri yapmakla geçirmişti. Kral, tarihçi Polybios'un yazdığı övgüye göre, "Hellenlerin özgürlüğü için savaşırken bu en soylu görevi sırasında" ölmüştür.³⁹ Kısacası, I.Attalos gerek Galatlara gerekse Seleukoslara karşı -Antiokhos Hieraks ve III.Antiokhos'un komutanlarına karşı- yaptığı savaşlar sonunda hayli toprak kazanmasının yanı sıra Hellen kentleri arasında da büyük bir saygınlık kazanmıştır. Örneğin bu dönemde ortaya, Batı Anadolu'daki Suriye egemenliğini yeniden canlandıracak yetenekte bir komutan olan Achaeus çıkmıştı. III.Antiokhos'un bu generali iki yıl içinde hem Suriye topraklarını hem de Attalosların elinde tuttukları Aigai (Nemrut Kale) ve Myrina (Kalabaksaray) kentlerini de ele geçirmiştir. Fakat Achaeus zaferlerinden yeterince faydalanamadı ve III.Antiokhos'a karşı isyan ederek Anadolu'daki topraklarda kendi hükümrânlığını kurmak için Laodiceia ad Lycum (bugün Denizli) kentinde krallığını ilan etti. Bunun sonucunda Seleukos Kralı III.Antiokhos İ.Ö.216 yılında Toros Dağları'nı aşarak Suriye'den geldi ve Achaeus'un sığındığı Sardeis kalesini kuşatarak Achaeus'u idam ettirdi, bütün Seleukos topraklarını geri aldı ve Attalos'un da doğuya yayılması engellendi(İ.Ö.214-213).⁴⁰

Batı Anadolu'da barış ve huzurun sağlandığı bu yıllarda I.Attalos'un Pergamon egemenliği altındaki kentlerde tam bir otorite kurduğu görülmektedir.

Attalos, 44 yıllık ülke yönetiminin ikinci yarısında (İ.Ö.215-197) yani Pergamon ve Anadolu için yeni bir döneme girildiğinde Roma ve Makedonya arasındaki savaşlarda Roma ile ittifak kurarak önemli görevler üstlenmiş hatta Roma'ya bu bölgelerin kapısını açmıştır. Ama öte yandan bu kral, Pergamon'u Hellenistik dünyanın en büyük sanat ve kültür merkezi konumuna da getirmiştir.⁴¹ Zaten bir süredir Pergamon kralı, Hellen devletleriyle ilişkiler kurmaktaydı: Achaeus'un kendisine saldırmasından önce, Aitolia Birliği'ne ait bir kalenin sağlamaştırılması için para yardımı yapmıştır.⁴² Daha sonra, Delphoi'da bir portik yaptırmış⁴³ ve Sikyon'da Apollon'un kutsal toprağını para ödeyerek kurtarmıştır. Buna karşılık Sikyonlular da ona çok büyük bir heykel adanmışlardır.⁴⁴

Şimdiye kadar verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi, I.Attalos, gerek Galatlara gerekse Seleukoslara karşı yaptığı savaşlar sonunda yalnız krallık egemenliğindeki tüm topraklarda değil aynı zamanda Ege adalarında ve Hellas'ta da büyük bir saygınlık kazanmıştır. Ayrıca buna uygun olarak da 'Soter' (=Kurtarıcı) unvanıyla anılmıştır.⁴⁵

³⁵ Attalos'un Galatlara vergi ödemeyi reddetmesi, onlar üzerindeki zaferi ve 'Kral' unvanını alması için bkz. Polybios XVIII.41.7vd.=Livius XXXIII.21.3; ayrıca bkz. Strabon XII.8.3; XIII.1.70; Magie 2001, a.g.e., s.93 d.n.20; Malay, 1992, a.g.e., 29vd. Kralın zaferi Pergamon'da Attalos'un iki yazıtında kaydedilmiş olan savaşı ile eşimsenmelidir: Ins.v.Perg. 20 ve 24=OGIS 269 ve 276.

³⁶ Örneğin, Athena Tapınağı'ndaki bir heykel grubunun altında şöyle bir yazıt bulunmaktadır. Ins.v.Perg.20: Βασιλευς Ατταλος, νικησας μαχητι Τολιστ[οορους Γαλατα]ς περι πηγας Καικου ποταμου, Χαλρι[στ]η[ριον Αθ]η[να]. (=Tolistobogioi Galatlarını Kaikos Irmağı'nın doğduğu yerde yenilgiye uğratan Kral Attalos, şükranlarını sunmak üzere, bu adağı Athena'ya sundu.)

³⁷ Bkz. E.V. Hansen, *The Attalids of...*, s.411, d.n.158-162.

³⁸ I.Attalos'un Antiokhos ve Achaeus ile olan mücadeleleri hakkında bkz. Magie 2001, a.g.e., s.12-33; Malay 1992, a.g.e., s.30-47.

³⁹ Polybios XVIII.41.9.

⁴⁰ Magie 2001, a.g.e., s.19-22; s.102-104, d.n.28-31; Malay 1992, a.g.e., s.32-36; Radt 1999, a.g.e., s.28-29.

⁴¹ Attalos'un Roma'yla dostça ilişkilere girişmesi Magie tarafından bildirildiğine göre "Belki, Roma yardımı olmaksızın Seleukos'ların üstesinden gelemeyeceğini düşünerek hazırlanmış olduğu bu plan, aslında, Attalos'un Hellas'taki politika keşmekeşine katılmasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır."

⁴² Bkz. Magie 2001, a.g.e., s.105, d.n.32; Polybios IV.65.6, burada V.Philippos'un İ.Ö.219'da ele geçirmiş olduğu Aitolia'daki Elaüs kalesinin Attalos'un zararına inşa edilmiş olduğu anlatılmaktadır.

⁴³ Delphoi'daki portik için bkz. Syll.² 523, ve İ.Ö.197 yılında onun tarafından Delphoi'ye gönderilmiş.

⁴⁴ Sikyon'da kutsal araziye kurtarması için bkz. Polybios XVIII.16.1vd.=Livius XXXII.40.8. ve daha detaylı bilgi için bkz. Magie 2001, a.g.e., s.105, d.n.32; İ.Ö.198 yılında Sikyonlular Kral Attalos onuruna heykeller diktiler ve ona yıllık kurbanlar sunmaya karar verdiler; bkz. E.V.Hansen, *The Attalids of...*, s.412, d.n.169.

⁴⁵ Hükümdarlar kentlere yaptıkları yardımlar sonucu tapınım görmüşler ve buna uygun olarak da 'Soter' (=Kurtarıcı), 'Euergetes' (=İyiliksever), 'Ktistes' (=Kurucu) gibi unvanlar almışlardır. Söz konusu unvanlar Hellenistik krallar tarafından çok sevilmiş ve Küçük Asya'nın bütün hükümdarları tarafından kullanılmıştır. Bkz. D.Fischwick, *Imperial cult in the Latin West*, I-II, New York, 1987, s.27vd.

Bu bağlamda çalışmamızın odak noktasını oluşturan Pergamon krallığının egemenliği altında bulunan Laodiceia örneğine baktığımızda kentteki Attaloslar kültürünün bağlam ve doğasını açıklamaya yarayacak tek örnek bulunmaktadır. Attalosların ilahi kültü ile ilgili bilinen bu örnek, 72 yıl yaşamış, bunun 44 yılında ülkesini yönetmiş, Pergamon ve Anadolu için yeni bir döneme girilirken en güçlü ve en önemli şahsiyet olan Kral I. Attalos Soter'in Galatlar ve Seleukoslar karşısında kazandığı zaferler sonucunda muhtemelen Laodiceia'lılar tarafından onun adının tıpkı Pergamon⁴⁶, İlium⁴⁷ ve Maiandros ad Magnesia⁴⁸ kentlerinde olduğu gibi bir kent-kabilesine verilmiş olmasıdır. Bilindiği gibi, Anadolu'daki yerel karakterli birçok kent gibi Laodiceia kenti de Hellenleşme konusunda bir başka adım daha atarak, kabile (phyle) sistemini kopya etmiştir. Bu kabilelerden bazıları üyelerinin anavatanlarının adını alırken, diğerleri de tanrı, yarı tanrı ya da bu örnekte görüldüğü üzere Attalos hanedanından aldıkları adları kullanıyorlardı. Benzer örnek Atina'da da görülmektedir. Magie'den öğrendiğimize göre Attalos, İ.Ö.200 ilkbaharında Atina'yı ziyaret ettiği ve kentin yurttaşlarını Philippos'a karşı savaşa girmeye kışkırtırken aynı zamanda da Atina'lılara yapmış olduğu iyilikleri de anımsatmıştır; Atina'lılar onu büyük şerefle karşılamışlar ve bir kent-kabilesine onun adını vermişlerdir. Bununla birlikte Atina'lıların onun tapınımı için bir rahip görevlendirdikleri de görülmektedir.⁴⁹

İkinci kentimiz olan Hierapolis'e baktığımızda, bu kez kente ait iki örnek kültün doğasını açıklamaya yardımcı olmaktadır. İlk örnek I. Attalos'un gerçek bir kraliçe özelliklerine sahip olan eşi Apollonis⁵⁰ ile ilgilidir.

Söz konusu kültün keşfine dayanak oluşturan ve Pergamon kraliçesi Apollonis'i onurlandıran yazıt yürütülen kazı çalışmaları sırasında Hierapolis'te ele geçmiştir.⁵¹ W. Judeich tarafından yayımlanan bu yazıt, Hierapolis kentinde Kral Attalos ile birlikte eşi Apollonis'in de tanrılaştırıldığı yani Hellenistik dönemde hanedan kültürünün olduğunu ortaya koymasından büyük önem taşımaktadır.⁵²

Anılan yazıt, Kraliçe Apollonis'i şu şekilde belgelemektedir:

“...
[Aπ]ολλωνίς Ευσεβής, γυνή μὲν θεοῦ βασιλεῶς
Ατταλοῦ, μητὴρ
δὲ βασιλεῶς Εὐμενοῦ Σωτήρος...”

Görüldüğü gibi burada Apollonis, “Tanrı Kral Attalos'un ‘Dindar’ Eşi” olarak adlandırılmaktadır. Çünkü Hierapolis vatandaşları tarafından Kraliçe Apollonis sahip olduğu birçok iyi meziyetlerin yanında tanrılara olan yakınlığı nedeniyle de ‘Dindar’ sıfatıyla onurlandırılarak hanedan kültürüne ortak edilmiş, tanrısal onur verilerek ödüllendirilmiştir.⁵³

Kral ve Kraliçenin birlikte saygı gördüklerini gösteren yazıtın verdiği bilgiden başka bir diğer önemli bilgiyi yani Hierapolis kentinde Kral Attalos'un ‘Tanrı’ olarak kabul edildiğini gösteren ‘Theos’ (=Tanrı) unvanının verilmesini de açıklamak gerekir:

‘Attalos, Tanrıdır, Kahraman Değil.’

Hellen kral kültürünün ilahi kültü model aldığından yukarıda daha önce söz etmiştik. Hierapolis buyruğundan da anlaşılacağı üzere Attalos Kral Kültü de ilahi kültü model almıştır.

Burada kral kültürünün ilahi kültü ile ilişkisini anlamak için ‘ilahi kült’ ile efsanevi kahramanlar ve ölümler için kullanılan ‘kahramanlık kültü’ arasındaki önemli ayrımı belirtmek gerekir.⁵⁴ Yani kahramanlık kültürleri ve ilahi kültürler birbirine karıştırılmamalıdır. Her ne kadar, kentin önemli kişilerine ölümlerinden sonra bağışlanan kahramanlık kültürlerinin tanrısal hükümdar kültürünün önemli bir öncülü olduğu iddia edilse de geleneksel kahraman sunuları düşünülürse, bu iddia sadece yüzeysel olarak doğrudur.⁵⁵ Çünkü ‘hükümdar kültü’nün farklı

⁴⁶ A. Conze... et al., “Die Arbeiten zu Pergamon, 1900-1901”, *Athenische Mittheilungen*, XXVIII Athen, 1902, s.114.

⁴⁷ *CIG* 3616.

⁴⁸ *Ins. v. Magn.* 89.7.; 98.3 = *Syll.* 2 553.

⁴⁹ Bu konu hakkında bilgi veren kaynaklar hakkında bakınız D. Magie, *Anadolu'da Romalılar...*, s.105, d.n.32.

⁵⁰ Kraliçe Apollonis, Pergamon kralı I. Attalos Soter'in karısı ve oğulları Eumenes, Attalos, Philetairos ve Athenaios'un da anneleridir. Ashında, Propontis (Marmara) sahilinde bir ticaret kenti olan Kyzikos (Erdek) kentinde doğmuş bir halk kızıdır. Ünlü Hellen tarihçilerinden Polybios (İ.Ö.200-120) ve Plutarkhos (İ.S.46-120) onu daha yakından tanımanıza imkan vermektedirler. Apollonis hakkında daha fazla bilgi için bkz. H. Üreten, “*Kyzikos'lu Bir Kadın...*”, s.254, d.n.9-10.

⁵¹ Fede Berti, *Arslantepe- Hierapolis- Iasos- Kyme...*, s.73.

⁵² *Alt. v. Hierapolis*, 77-80, 30.1.3. = *OGIS* 308.

⁵³ Kraliçe Apollonis'in dindarlığına en güzel örneği oluşturan Pergamon kentindeki Demeter kültürüne olan katkıları hakkında bkz. H. Üreten, “*Kyzikos'lu Bir Kadın...*”, s.251-258.

⁵⁴ Price, eserinde ‘ilahi kült’ ile efsanevi kahramanlar ve ölümler için kullanılan ‘kahramanlık’ kültürleri arasında önemli bir ayrım olduğuna inandığını belirtmektedir. Bu konuda bkz. S.R.F. Price, *Ritüel ve İktidar...*, s.76vd.

⁵⁵ Hellenler, İ.Ö.IV.yüzyılın başlarında daha hayattayken bazı insanlara kahraman kültü adı altında onurlar vermeye başlamışlardır. Kahramanlık Kültü, Hellenistik Devir’de çok önemli bir yere sahip olan ‘tanrısal onurlandırma’ nın temelini oluşturan ve geçişi sağlayan bir fenomendir. Klasik Dönem’de Hellenlerin tanrılardan bekledikleri tek şey kendilerini barbarlara ve diğer Hellen kentlerine karşı korumalarıydı. Bu nedenle bireylerin tanrılaştırılması görülmemiştir. Fakat, hayatta olan bir kişinin ilahi kültü ile ilgili bilinen ilk örnek,

bir açıklaması vardı: kahramanlık kültürü, ölümlülük çağrışımı nedeniyle, kral için uygunsuz bir sınıflandırma dizgesi olacaktır.

"Ölüm, herhangi bir monarşinin karşılaşılabileceği temel sorunlardan biridir. Hükümdarın kişi olarak zaafı ve saltanatlar arasındaki sıkıntılı geçişler, herhangi bir kraliyet dizgesi açısından çözülmesi gereken düğümlerdir. Bu nedenle, hayattaki kralın gücüne dikkat edilmesi gerekiyordu; fakat hayattayken kendisine kahramanlık sunuları verilmesi, onun ölümlülüğünü istenmeyen bir açıklıkla vurgulayacaktı. Öte yandan, ölümünden sonraki kahramanlık sunuları, kralın egemenliğiyle tanrıların egemenliği arasında bir bağlantı kurmayı daha da zorlaştıracaktı. Tanrısal sunuların verilmesi, bu zorlukları bertaraf etti. Hükümdara yaşadığı dönemde verildiği zaman bu sunular, ölüm gibi uygunsuz bir gerçeği gizlemeye ve onun sadece bir hal değişimi olarak görülmesine yarardı. Ölümünden sonraki kutsal sunular ve ölümün Pergamonlu Attaloslar'da olduğu gibi 'tanrılara kavuşma' olarak yüceltilmesi tanrılarla bir bağ kurdu ve kraliyet soyunun önem kazanmasını sağladı."⁵⁶

Hierapolis kentindeki Hellenistik Dönem Attaloslar kültürünü belgeleyen ikinci örneğimiz ise iki Attalos soyu hükümdarı olan Attalos ve Eumenes'in büstlerinin, yamacın yukarısındaki tiyatro sahnesinin alınlık bezemesine yerleştirilmeleridir.⁵⁷ İmparatorluk çağının ortasında gerçekleştirilen bu eylemin anlamı kentin, İmparatorluk çağına kadar adlarını koruyan bir Makedonyalılar grubunca ve bir Hellen kolonisi olan Seleukoslarca kurulmuş olsa bile, Roma Çağı'nda her şeyden önce, bunların yerine geçen Pergamon hanedanını hatırlamaktan hoşlandığı ve bunda bu hanedanın Hierapolis'ten esirgemediği iyiliksever tutumun büyük payı olduğu'dur. Kısacası, kültürün kent ile nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir.

Başta arkeolojik ve epigrafik kaynaklar olmak üzere eski çağ kaynaklarının ve modern kaynakların sunduğu bilgiler ışığında gerçekleştirilen "*Hierapolis (Pamukkale) ve Laodiceia (Goncalı-Eskihisar) Kentlerinde Tanrı Kralları: Attaloslar*" başlıklı bu çalışmada amaçlanan Hellenistik Dönem'in mevcut şartlarını belirleyerek Hellenistik monarşiler içinde Pergamon Krallığı'nın ayırt edici özelliklerini açığa çıkarmak ve Hierapolis ile Laodiceia kentlerindeki Attalos hükümdar kültürüyle tanrısal kült ilişkisinin anlamını değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda, 'hükümdar kültürü'nün Hellenistik Dönem Pergamon Krallığı'na hiç de yabancı olmadığı anlaşılmıştır.

Pergamon Krallığı, hükümdar kültürünü topraklarının bir ucundan diğerine kadar incelememize olanak verecek ölçüde geniş ve çeşitlidir: Bu iktidarın etki alanı Küçük Asya'nın iç bölgelerindeki rakiplerinin iktidarından daha geniş çaplıydı ve kültürler sadece kıyı şeridinde değil iç bölgelerdeki pek çok kentte de bulunuyordu.

Buraya kadar anlatılanlar bir araya getirildiğinde incelenen her iki Hellen kentinin de ortak yanlarının monarşik Attalos egemenliğinin yayılımı üzerine Pergamon yöneticilerinden gördükleri iyilikler –siyasal, ekonomik...v.s.- karşılığında Attalos soyuna şükran duygusuyla tanrısal sunularda bulunarak karşılık vermiş olmalarıdır. Bu nedenle 'en büyük ve en güzel onurlar' olan 'tanrısal onurlar' Hellenistik Pergamon hükümdarlarının olmuştur. Ve bu tanrısal kült stratejisi söz konusu kentler tarafından merkezdeki kralın açık teşviki olmadan benimsenmiştir.

Bundan başka, Attaloslar 'theos' (=tanrı) unvanını diğer Hellenistik monarşilerden farklı olarak, olasılıkla, öldükten sonra almışlardır. Böylece Attalosların ölümü 'tanrılara kavuşma' olarak formüle edilerek tanrılarla bu şekilde bir bağ kurulmuş ve kraliyet soyunun önem kazanması sağlanmıştır.

Görülüyor ki, Hierapolis ve Laodiceia kentlerinin bağrından çıkan Hellenistik Attalos Kültü kentin dinsel hayatına sıkıca kenetlenmiş durumdadır. Ancak, bu durum ne yazık ki uzun ömürlü olmamıştır. Yeni kültürlerin ortaya çıkışına ait bu resmin öteki yüzünde, eski kültürün akabeti yer almaktadır: Attaloslar Kültü, genellikle söz konusu kentlerin Pergamon hanedanlık soyunun egemenliğinden çıktığında sona ermiştir.

Sonuç olarak, Hierapolis ve Laodiceia'da Attaloslar kültürünün kuruluşu, kült ile iktidarın genişlemesi arasındaki ilişkiye dikkatimizi çekse de diğer konularla birlikte kapsamlı bir açıklama, aslında Pergamon Krallığını oluşturan farklı bloklar arasındaki etraflı bir çalışmayı gerektirmektedir.

İ.Ö.V.yüzyılın sonuna denk gelir: Spartalı General Lysander örneği. Lysander, Peloponnesos Savaşı'nın sonundaki kargaşanın içinden çıkmıştır. Bkz. S.R.F. Price, *Ritüel ve İktidar...*, s.68.

⁵⁶ S.R.F. Price, *Ritüel ve İktidar...*, s.80-81. Hellenistik devletler içinde Pergamon özel bir yere sahiptir; çünkü hiçbir Attalos hanedanlığının üyesi Ptolemaioslar veya Seleukoslar gibi hayattayken 'theos' (=tanrı) unvanı almamışlardır. Hierapolis yazıtından da anlaşılacağı üzere Kral Attalos, ölümünden sonra Hierapolis vatandaşları tarafından 'Tanrı Attalos' olarak saygı görmüştür.

⁵⁷ Bkz. F. Berti, *Arslantepa- Hierapolis- lasos- Kyme...*, s.73 ; Tiyatro hakkında ise s. 93vd. ve ayrıca bkz. G.E. Bean, *Karia*, s.288 vd.: Yamacın yukarısında 300 ayaklık tüm cephesiyle birlikte korunabilen büyük bir tiyatro var. Elli oturma sırası bulunduran cavea, sekiz merdivenle, yedi bölüme ayrılmıştı. Tiyatro yarım daireyi aşan cavea biçimine karşın, sonradan Roma tipine dönüştürülmüşü bir Yunan yapısı değildir.